

Ηλίας Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Συλλογές εθιμικών κανόνων δικαίου στις Κυκλάδες (τέλη 17^{ου} – αρχές 19^{ου} αι.)

Από το τέλος του 17^{ου} αιώνα κάποιες από τις νησιωτικές κοινότητες των Κυκλάδων προχώρησαν στην καταγραφή των εθιμικών δικαϊκών κανόνων. Δεν προχώρησαν, όμως, όλες οι νησιωτικές κοινότητες, ούτε μόνο στις Κυκλάδες¹.

Στα πλαίσια της παρουσίασης, θα ασχοληθώ με τις καταγραφές εθίμων από τη Σύρο, τη Σαντορίνη, την Φολέγανδρο, τη Νάξο αλλά θα συμπεριλάβω και τη λεγόμενη «ταρίφα» της Μυκόνου, η οποία, έστω και καταχρηστικά, θα μπορούσε να θεωρηθεί «κωδικοποίηση» διατάξεων αστικού και ποινικού χαρακτήρα από το κοινό της Μυκόνου. Δεν θα ασχοληθώ όμως με τις μετεπαναστατικές απόπειρες συλλογής εθιμικώς εφαρμοζομένων δικαϊκών κανόνων, είτε αποσπασματικές (η λιγότερο γνωστή απόπειρα της καποδιστριακής περιόδου)² είτε συστηματικές (απόπειρα Μάουρερ με την αποστολή ερωτηματολογίων στους προεστούς)³, τα ο-

1. Βλ. την «κωδικοποίηση» των εθιμικών κανόνων εμπορικού και ναυτικού δικαίου της Ύδρας, της 1ης Μαΐου 1818, *Ιστορικόν Αρχεῖον της νήσου Ύδρας* 6, 39-52.

2. Αφορά την εγκύκλιο 27/13 Απριλίου 1829 του Προέδρου του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτ. Σποράδων, Νικ. Γερακάρη, προς τους προσωρινούς διοικητές και τις δημογεροντίες, με την οποία ζητούσε πληροφορίες για τα έθιμα που ίσχυαν στην περιοχή αρμοδιότητας του Δικαστηρίου, δηλ. Σπέτσες, Ύδρα, Αίγινα, Σαλαμίνα, Πόρος. Βλ. Ιάκ. Τ. Βισβίζης (1949) «Τινά περί των νομικών εθίμων από της τουρκοκρατίας μέχρι και του Β. Διατάγματος της 23 Φεβρουαρίου 1835» *Αθηνά* 53, 226επ. και Ιάκ. Τ. Βισβίζης (1950) «Νομικά τινά έθιμα των νήσων Σπετσών, Ύδρας, Πόρου και Σαλαμίνας» *EKEIEΔ* 3, 8-16.

3. Τα κείμενα της συλλογής Μάουρερ έχουν δημοσιευθεί στη συλλογή τοπικών εθίμων του Χρυσανθόπουλου του 1852 και αναδημοσιεύτηκαν στον 8^ο τόμο του *Jus Graecoromanum* των Ι. & Π. Ζέπων. Για τις ιδεολογικές συνιστώσες αυτής της απόπειρας, υπάρχουν δύο εξαιρετικά άρθρα (α) των Μ. Μαροπούλου και Σπ. Τρωιάνου «Réflexions theoriques sur un introuvable "droit coutumier" et projet de codification dans

ποία αναφέρονται στις απόπειρες κωδικοποίησης σε συνδυασμό με τον τρόπο πρόσληψης των ρευμάτων της ευρωπαϊκής νομικής σκέψης (κυρίως της ιστορικής σχολής) του 19^{ου} αιώνα στην άρτι απελευθερωθείσα Ελλάδα. Παρόλο που μια αξιολογική προσέγγιση του τύπου «αποτελεί μια εθιμική συλλογή κωδικοποίησης;» ίσως είναι για ορισμένους πεπαλαιωμένη, εντούτοις είναι απαραίτητη για να διαπιστώσουμε τα χαρακτηριστικά και τον τρόπο οργάνωσης της εθιμικής τάξης⁴.

Μετά από μια σύντομη ιστορική εισαγωγή, θα ήθελα να «ακτινογραφώ» τις συλλογές εθίμων και στη συνέχεια να προχωρήσω σε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με την ταυτότητα και το σκεπτικό των συμπλητών, και τη δομή των επιτομών. Από την εξέταση αυτή θα προκύψουν κάποια πρώτα συμπεράσματα για το εάν αυτές οι επιτομές αποτελούν «κωδικοποιήσεις» ή μια οιονεί κωδικοποιητική απόπειρα.

Ο Ed. Levy στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου *La codification des lois dans l'Antiquité*, Strasbourg 2000 έθεσε ορισμένα θεμελιώδη ερωτήματα για τρεις διαστάσεις του φαινομένου «κωδικοποίηση». Αφορούν ζητήματα ορισμού [Τι είναι ένας κώδικας νόμων; Υπάρχει παρόμοιος όρος στην υπό εξέταση περίοδο; Πότε αναπτύσσεται, εάν αναπτύσσεται, η έννοια του κώδικα; Ποια κριτήρια τον διακρίνουν από μια απλή συλλογή δικαϊκών κανόνων; Η κωδικοποίηση συμμαζεύει και οργανώνει τα κείμενα, εξαλείφοντας επαναλήψεις και αντιθέσεις ή δημιουργείται ex του μηδενός; Σε τι επίπεδο αφαίρεσης (προσχωρεί σε γενικές αρχές;), και γενικότητας (καλύπτει όλη την επικράτεια ή μόνο μέρος;) φθάνει; Πόσο εξαντλητικά ρυθμίζεται η σχέση; Απευθύνεται, σε νομικούς ή σε διαδίκους;], καταγωγής [Τι οδηγεί στην κατάρτιση και ποιος υλοποιεί το σχέδιο; Ποιος είναι ο

l'état neohellénique au debut du XIXe s.» στις *Ελληνικές ανακοινώσεις του Στ' Διεθνούς Συνεδρίου Νοτιοανατολικής Ευρώπης* (Σόφια: 30 Αυγούστου – 5 Σεπτεμβρίου 1989), 365-377, Athens 1990. και (β) της Χ. Αργυριάδη «Περιφερειακές έννομες τάξεις και ιστορία της κωδικοποίησης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» *Νομικό Βήμα* 34 (1986) 1373-79. Για τις ιδεολογικές χρήσεις του διπλού νόμος – έθιμο βλ. M. Herzfeld (1985) «“Law” and “Custom”: Ethnography of and in Greek national identity» *Journal of Modern Greek Studies* 3, 167-185.

4. Η παλαιότερη γενιά ιστοριοδιφών και ιστορικών θεωρεί δεδομένο των κωδικοποιητικό χαρακτήρα αυτών των επιτομών, Α. Φλ. Κατσουρός (1947) «Συμβολή στη μελέτη των εθίμων της Νάξου» *Ναξιακόν Αρχείον*, 1-6, Α. Θ. Δρακάκης (1967) «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας – Η Δικαιοσύνη και το Δίκαιον» *ΕΕΚΜ* 6, 63-492, Ι.Ν. Δελλαρόκας (1968) «Το δίκαιον της Νάξου κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας» *ΕΕΚΜ* 7, 428. Βλ. όμως και Μ. Α. Τουρτόγλου (1995) «Παρατηρήσεις επί της απονομής δικαιοσύνης κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια» *ΕΚΕΙΕΔ* 31, 51 επ. (= *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 3, 99-197, Αθήνα 2000). Νομικό περιεχόμενο των κωδικοποιήσεων, Μ. Α. Τουρτόγλου (1999-2000) «Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο «μεταβυζαντινό δίκαιο» και στην εξελικτική του πορεία» *ΕΕΒΣ* 50, 317-338.

ρόλος της γραφής; Είναι γνωστό ότι υπάρχουν κώδικες σε άλλες περιοχές; Ποιόν ρόλο διαδραματίζει η κεντρική εξουσία;] αλλά και επίδρασης της έννοιας «κωδικοποίηση» [γίνεται το δίκαιο στάσιμο και δυσπροσάρμοστο; Η κωδικοποίηση εμποδίζει την εξέλιξη του ή αποτελεί εφελκτήριο για περαιτέρω εξελίξεις; Διαθέτει κάποια πολιτική λειτουργία, ενοποιώντας το δίκαιο και περιορίζοντας τη δικαιοπλαστική λειτουργία του δικαστή;].

Α. Ο ιστορικός περίγυρος. Οι υπό εξέταση «κωδικοποιητικές» προσπάθειες υλοποιούνται μεσούσης της τουρκοκρατίας. Οι Κυκλάδες περιήλθαν στους Οθωμανούς το 1537-38, με μόνη εξαίρεση το Δουκάτο της Νάξου, το οποίο παρέμεινε φόρου υποτελές για λίγες δεκαετίες. Το 1580 ο σουλτάνος Μουράτ Γ' παραχώρησε στους κατοίκους των νησιών σημαντικά διοικητικά, οικονομικά και δικαστικά προνόμια, τα οποία περιελάμβαναν την ελευθερία ρύθμισης των διαφορών κατά το εθιμικό δίκαιο. Τα προνόμια αυτά επιβεβαιώθηκαν το 1646 από το σουλτάνο Ιμπραήμ Α'. Τα νησιά των Κυκλάδων υπάγονταν διοικητικά στον Καπουδάν πασά (αρχιναύαρχος), ο οποίος, εκτός των καθαρών ναυτικών αρμοδιοτήτων, είχε αρμοδιότητα να ρυθμίζει τις φορολογικές και διοικητικές υποθέσεις των νησιωτών. Ο Καπουδάν πασάς περιόδευε μία φορά το χρόνο, συνήθως το καλοκαίρι, τα νησιά με σκοπό τη συλλογή των φόρων και την επιθεώρηση των νησιών. Άμεσος βοηθός και αναπληρωτής του Καπουδάν πασά ήταν ο Δραγουμάνος (Διερμηνεύς) του Στόλου (στο εξής ΔτΣ). Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα το αξίωμα παραχωρούνταν σε Έλληνες Φαναριώτες, (με τους γνωστούς ανταγωνισμούς μεταξύ οικογενειών ευπόρων Φαναριωτών) με δικαίωμα ν' αποφασίζουν για κάθε ζήτημα που απασχολούσε τους νησιώτες. Ανάμεσα στα άλλα, ο ΔτΣ συμμετείχε στην απονομή της δικαιοσύνης είτε ελέγχοντας και επικυρώνοντας αποφάσεις αιρετοκριτών, είτε παραπέμποντας διαφορές σε αιρετοκρισία, είτε, τέλος, εξετάζοντας αυτοπροσώπως τις αναφυόμενες διαφορές, κατά την ετήσια επίσκεψη του⁵.

Β. Πηγές: Στην Μύκονο, στις 26 Οκτωβρίου 1647 (Γκίνης, Περίγραμμα, αρ. 134) οι Μυκονιάτες «μικροί και μεγάλοι, ιερείς και λαϊκοί» βλέποντας «πώς το νησίν της Μυκόνου είναι χαλασμένο κι πάει στο χειρότερο απ' όλα τα νησιά» συνέταξαν την ταρίφα «η οποία να είναι παντοτεινή

5. Βλ. Β. Β. Σφυρόερας (1964) «Οι Δραγομάνοι του Στόλου. Ο θεσμός – οι φορείς» *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 14, 1-192 και Μ. Α. Τουρτόγλου & Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη (2002) *Η συμβολή των Δραγομάνων του Στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, 16-19, Αθήνα (Παράρτ. ΕΚΕΙΕΔ 2) όπου και η σχετική τεκμηρίωση.

εις εμάς κι εις τα παιδιά μας». Πρόκειται για τη καταγραφή διατάξεων κυρίως αστικού (ευθύνη για καταστροφές που προκαλούν ζώα⁶) και ποινικού χαρακτήρα (διατάξεις περί βλασφημίας, φόνου, σωματικής βλάβης, κλοπής, δυσφήμισης, παραχάραξης κα)⁷. Ένα στοιχείο διακρίνει αυτήν την απόπειρα από άλλες παρόμοιες διατάξεις του κοινού των Μυκονίων. Σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, η οποία ίσως θα πρέπει να συσχετισθεί με την ανανέωση των προνομίων το 1646, το κοινό αποφασίζει την ανακεφαλαίωση όλων εκείνων των κανόνων, των οποίων η τήρηση συνάγεται ότι συμβάλει στην εύρυθμη λειτουργία της κοινότητας. Δεν πρόκειται για μια *ad hoc* ρύθμιση κάποιου αναφυομένου ζητήματος⁸. Η ισχύς της ταρίφας αυτής πρέπει να ανανεώθηκε το 1691.

Η επόμενη απόπειρα συστηματοποίησης που απεκλήθη κωδικοποίηση εκδηλώθηκε στη Σύρο το 1695 (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 221 και *ΕΕΚΜ* 6 (1967) 302 αρ. 1). Στις 13 Ιουνίου αυτού του έτους, οι επίτροποι και προεστοί του νησιού μαζεύτηκαν με σκοπό να ξεκαθαρίσουν, με βάση τη γνώση των γεροντοτέρων, τους κανόνες δικαίου («τάς τάξεις») και αποφάσισαν ομόφωνα («συμφωνημένοι όλοι εις μίαν γνώμην») να τους καταγράψουν, για να τους ακολουθούν όλοι και κανείς να μην παρεκτρέπεται («και με το να μην ευρίσκωνται γεγραμμένα θέλομεν να τα βάλωμεν δια γράφου δια να ακολουθούσιν όλοι ως καθώς φαίνονται, και να μην σηκώνεται καθ' ένας να καλὰ ταίς συνήθειαις»). Στη συνέχεια ο Καρκελλάριος (δηλ. ο Γραμματέας) της κοινότητας τα συνέταξε «και απογραφούμεσται από χειρός του Κατζελλέρη της κοινότητός μας». Η «κωδικοποιητική» αυτή απόπειρα έχει 6 σύντομες ενότητες, οι οποίες ρυθμίζουν α) την διαδικασία πώλησης ακινήτου και την (αποσβεστική) προθεσμία άσκησης του δικαιώματος προτίμησης, β) την αντιμετώπιση διασποράς ψευδών ειδήσεων για την τιμή γυναικός και για βιασμό, γ) τις περιουσιακές σχέσεις γονέων και τέκνων σε περίπτωση θανάτου ενός των γονέων, δ) την κληρονομική διαδοχή με διαθήκη, ε) τη διανομή της κινητής περιουσίας αποθανόντος συζύγου, και στ) την παραγραφή δικαιωμάτων με την παρέλευση 30ετίας.

6. Παρόμοιες διατάξεις στην απόφαση του κοινού των Μυκονίων της 2ας Οκτωβρίου 1804, η οποία δημοσιεύτηκε από την Ε. Ε. Κούγκου (1989) *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, 303 αρ. 206, Αθήναι.

7. Το 1830 στην Κρήτη οι κάτοικοι της περιοχής των Σφακίων συμφώνησαν ποιοί κανόνες ποινικού χαρακτήρα θα διέπουν τις περιπτώσεις ανθρωποκτονίας, κλοπής και βιασμού, βλ. Α. Π. Βουρδουμπάκης (1940) «Ανέκδοτα κρητικά έγγραφα» *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 3, 211-213.

8. Βλ. απόφαση των Μυκονίων της 30ης Απριλίου 1776 για το κύρος διαθηκών και προικοσυμφώνων, η οποία δημοσιεύτηκε από την Ε. Ε. Κούγκου (1989) *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, 298 αρ. 203, Αθήναι.

Γύρω στα 70 χρόνια αργότερα, στις 12 Απριλίου 1761 (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 392 και *ΕΕΚΜ* 6 (1967) 304 αρ. 2), οι αρχές της Σύρου μαζί με «το επίλοιπον κοινόν, όλοι εις μίαν βουλήν και γνώμην, σημειόνουμεν και θέλομεν ότι όλα τα καπίτουλα του νησιού μας όπου ήτον έκπαλαι να είναι στεραιά και αμετάθετα» προχωρούν σε ρύθμιση προβλημάτων που προκύπτουν από ανταλλαγές ακινήτου περιουσίας. Σε λιγότερο από δύο χρόνια, στις 22 Ιανουαρίου 1763 (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 395 αλλά πληρέστερη έκδοση του εγγράφου, *ΕΕΚΜ* 6 (1967) 304 αρ. 3), οι αρχές της Σύρου επιβεβαιώνουν τον κανόνα δικαίου που αφορά τον τρόπο σύνταξης των διαθηκών. Επιπλέον με τη ρύθμιση θεωρούνται άκυρες όσες διαθήκες δεν συντάσσονται από τον Καγκελλάριο.

Στις 25 Δεκεμβρίου 1812 (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 629 και *ΕΕΚΜ* 6 (1967) 307 αρ. 6) καταγράφεται τροποποίηση των κανόνων άσκησης του δικαιώματος προτίμησης σε πωλήσεις ακινήτων. Η αιτιολογία της μεταρρύθμισης αυτής περιγράφεται ως εξής: «το οποίον αυτό καπίτουλον καλόν και αξιοπαίνετον δια ετότε καιρού, όμως, προβλέποντας ημείς την σήμερον ότι αι παρόν περιστάσεις ήλλαξαν, και φέρνει μεγάλην ζημίαν της φτωχολογίας ... εστοχασθήκαμεν και εσταθερώσαμεν άλλον νέον καπίτουλον εις όφελος και καλόν της φτωχολογίας». Επιπλέον, ερμηνεύεται η διάταξη για τη γνωστοποίηση του δικαιώματος προτίμησης, σε περίπτωση που ο δικαιούχος βρίσκεται εκτός του νησιού. Τέλος, στις 18 Ιανουαρίου 1827 (*ΕΕΚΜ* 6 (1967) 308 αρ. 7) ο επίσκοπος και οι προεστοί της Σύρου επιβεβαιώνουν την ισχύ του κανόνα που επιτάσσει την δημόσια αναγγελία της πώλησης ακινήτων, ο οποίος είχε καταγραφεί το 1695 και επιβεβαιωθεί το 1812. Οι Συριανοί όμως γνωστοποίησαν τα νομικά έθιμα του νησιού τους στην οθωμανική διοίκηση το 1763, όταν διόρισαν επίτροπο τους στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να μεταφράσει τα «καπίτουλα» στα τουρκικά και να τα υποβάλλει στην οθωμανική διοίκηση (*ΕΕΚΜ* 6 (1967) 306 αρ. 4). Μια δεκαετία αργότερα, το 1773, δόθηκε εντολή στον Καγκελλάριο «να κοπιάρη όλα τα καπίτουλα και τάξεις των προγόνων μας και να τα κάμη όλα κατάστιχο, διά να είναι μαζωμένα δι' ωφέλεια της Κοινότης» (*ΕΕΚΜ* 6 (1967) 306 αρ. 5).

Παρόμοιο χαρακτήρα με τις «κωδικοποιητικές» απόπειρες των Συριανών έχει και η καταγραφή εθιμικού κανόνα από τη Λέρο στις 18 Νοεμβρίου 1722 (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 297). Έχει σωθεί σε αντίγραφο του 1839 σε Κώδικα της Επισκοπής, σύμφωνα με τον οποίο καθιερώνεται μια ειδικότερη ρύθμιση της αρχής του «γονικού», δηλαδή ότι η περιουσία των συζύγων σε περίπτωση θανάτου παραμένει στα παιδιά τους, και σε περίπτωση θανάτου των παιδιών, επιστρέφεται στους συγγενείς του θανόντος συζύγου. Δεν υπάρχει απόφαση καταγραφής γι' αυτήν τη διάταξη, αλλά μόνο η υιοθέτηση του κανόνα ως «καλής συνήθειας». Όσοι πα-

ραβαίνουν τον κανόνα ορίζεται να είναι αφορισμένοι. Παρόμοιου χαρακτήρα είναι και η καταγραφή του εθιμικού κανόνα του γονικού και στην Πάτμο στις 17 Απριλίου 1732 (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 316).

Σε τελείως διαφορετικό κλίμα υλοποιήθηκε η καταγραφή των εθιμικών κανόνων της Θήρας το 1797⁹. Όπως μαθαίνουμε από τον τίτλο πρόκειται για μια «επιτομή των ανέκαθεν τοπικών συνηθειών της νήσου Σαντορίνης, συνταχθείσα δια προσταγής του πανενδοξοτάτου άρχοντος δραγομάνου του βασιλικού στόλου κυρίου κυρίου Κωστάκη Χαντζερή» (ΔτΣ 1790-1797) και διαιρείται σε ένδεκα κεφάλαια, τα οποία αφορούν, αγοραπωλησία, κληρονομιά, δωρεά και αφιέρωση, προικοσύμφωνο, διαθήκη, δικαιώματα, ανταλλαγή, τοποθεσίες και όρια, χρεωφειλήματα, ενέχυρο καιπραγματεία. Στον εκτενή πρόλογο, επισημαίνεται ότι η επιτομή συντάχθηκε με σκοπό την αποφυγή φιλονικιών και αλληλομαχιών, «είναι όμως πολοσταί άγραφοι, και εκ τούτου συχνάκις μεταξύ των πολιτών και εγκατοίκων ενός τόπου ακολουθούν μεγάλοι λογοτριβαί, φιλονεικίαι τε και αλληλομαχίαι, δια τούτο συμβάλλει τας αυτάς τοπικάς συνηθείας εγγράφως γενέσθαι, και ασφαλώς κατέχεσθαι, όπως σώζονται και διαφυλάττωνται από του νύν και εις το εξής δικαιοσύνη άριστος, και εις τον ορθόν και δίκαιον βίον κάλλιστος οδηγία...» και επιμένει στην αποφυγή προσφυγήςκάθε τόσσ στον δραγομάνο, «ημείς δε τούτο σφόδρα επιθυμούμετε προ καιρού ίνα μη εναχίσθωμεν και βαρύνωμεν τας ακοάς των πολυχρονίων».

Η καταγραφή των εθίμων της Φολεγάνδρου, στις 16 Αυγούστου 1808, (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 605) δεν αναφέρεται στην επισήμανση των κινήτρων που οδήγησαν στην κατάρτιση της συλλογής. Η κατάρτιση της συλλογής θεωρείται καθήκον των πρωτευόντων «να διοικούν και να επιστατούν εις όσα είναι καλά και ωφέλιμα της κοινότητος. Εις όσα δε πάλιν είναι προς ζημίαν και αφανισμόν, να τα απωθούν και να τα αναιρούν και να τα αποφεύγουν με κάθε τρόπον». Έτσι θεσπίζονται νέοι κανόνες δικαίου για την πώληση με σκοπό την διόρθωση των κακώς κειμένων «... επειδή λοιπόν και εις το νησίον μας είναι πολλά άτοπα περί πωλήσεως πραγμάτων, δηλαδή στεκουμένων της γής, τόσον όπου δεν μένει μηδεμία πώλησις απείρακτη, και όπου να μη φέρη σκάνδαλον, και θέλοντες να τα διορθώσωμεν εις το εξής ...».

Η πληρέστερη όμως καταγραφή εθιμικών κανόνων είναι αυτή της Νάξου των ετών 1805-1806, η οποία επικυρώθηκε από τους Ναξιώτες το

9. Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 528 και παρατηρήσεις Κ. Βαβούσκου (2000-2001) «Το Αστικόν Δίκαιον εις το γραπτόν κείμενον του εθιμικού δικαίου της νήσου Θήρας» *Ε-ΕΚΜ* 17, 396-411 και του ίδιου «Παρατηρήσεις εις το κληρονομικό δίκαιον της Σαντορίνης κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους» στον τόμο *Σύμμεικτα προς τιμήν του Παναγιώτη Δ. Δημάκη. Αρχαία δίκαια και κοινωνία*, 689-696, Αθήνα 2002.

1810 (Γκίνης, *Περίγραμμα*, αρ. 616 και ΕΕΚΜ 7 (1968) 426επ). Πριν περάσω στο «νομικό» πρέπει να επισημάνω 2 αποφάσεις των προεστών της Νάξου, οι οποίες εκδόθηκαν από τον Κατσουρό (*Ναξιακόν Αρχεῖον* 1947, 2-3) και μοιάζουν με αυτές της Σύρου. Η πρώτη εκδόθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1662 και περιλαμβάνει κανόνα σύμφωνα με τον οποίο η «γονική» περιουσία αποβιώσαντος συζύγου κληρονομείται κατ' ισομοιρίαν από τα παιδιά του. Η δεύτερη εκδόθηκε στις 8 Οκτωβρίου 1775 (αντίγραφο της 7^{ης} Ιουλίου 1793) και περιλαμβάνει δύο άρθρα για την ελευθερία διάθεσης των περιουσιακών στοιχείων και το κύρος των δικαιοπραξιών. Το «νομικό» της Νάξου περιλαμβάνει έναν εκτενή πρόλογο 6 τυπωμένων σελίδων, γραμμένο μάλλον από τον ηγούμενο του μετοχίου του Σινά στην Κων/πολη Ιλαρίωνα (1805-1810)¹⁰. Σε αυτόν τον πρόλογο, που προσομοιάζει περισσότερο με ιστορικό δοκίμιο για την αναγκαιότητα των νόμων, ο συντάκτης αναφέρει ότι η σύνταξη του νομικού έγινε με πρωτοβουλία του Π. Μουρούζη (ΔτΣ 1803-1806), ο οποίος στην περιήγηση των νησιών διαπίστωσε «ὅτι ἡ πλείστη ἀκαταστασία τῶν νησιωτῶν προέρχεται ἀπὸ τοῦ ὅτι δὲν ἔχουσι μίαν εὐνομίαν προσηρμοσμένην καὶ συνδεδεμένην μετὰ τὸ πολίτευμα τῶν» καὶ ἀποφάσισε «να συστήσῃ ἐν ἐκάστη νήσῳ ἐν νομικόν σύστημα, οἰκείον εἰς τὰ ἤθη καὶ ἔθη τῶν κατοίκων τῆς, οὗ ῥύτῳ αὐτοὶ προσαρμόσαντες ἐαυτοὺς εἰς τοῦτο τὸ σύστημα, καὶ διατάξωσι τὴν ζωὴν τῶν, καὶ νὰ ζῶσι τοῦ λοιποῦ εἰρηνικῶς καὶ ἀταράχως». Το κείμενο του «νομικού» είναι διαρθρωμένο σε 15 κεφάλαια, στα οποία παρατίθενται α) γενικοί κανόνες που αφορούν νόμους, κριτές και κριτήρια, αλλά και β) ειδικοί για τη Νάξο, γ) νομικές αρχές και ορισμοί, δ) διατάξεις για αγωγές και προθεσμίες, ε) διατάξεις για την αγοραπωλησία, στ) την ανταλλαγή, ζ) την αφιέρωση και δωρεά, η) τα εμβατικά, θ) την αιρετοκρισία, ι) τις οικοδομές, ια) τα δάνεια και τις ομολογίες, ιβ) τα προικοσύμφωνα, ιγ) τα γεροντομοίρια, ιδ) τις διαθήκες και ιε) τους κωδικέλλους και άλλες κληρονομικές διατάξεις. Σε μια καταληκτική ενότητα εξιστορείται η πορεία της καταγραφής και κατάστρωσης του «νομικού». Οι προεστοί της Νάξου συνέλεξαν και κατέγραψαν «τους κυριωτέρους τῶν ἀρχαίων νόμων, ὅσοι ἔχουσιν ἰσχὺν ἐν τῇ αὐτῶν πατρίδι, ὁμοίως καὶ ὅλα τὰ ἔθιμα, ἅτινα μὴ ἐναντιούμενα εἰς τὴν πολιτικὴν σύμπνοιαν, συντελοῦσιν εἰς τὴν εὐνομίαν καὶ εὐζωίαν τῶν συμπολιτῶν ...» καὶ στη συνέχεια τους παρέδωσαν στον ΔτΣ. Αυτός με τη σειρά του τα ενεχείρισε στον ηγούμενο των Σιναϊτών Ιλαρίωνα. Η συνδρομή του Ιλαρίωνος

10. Για την δραστηριότητα του Ιλαρίωνα βλ. Β. Β. Σφυρόερας (1969-1970) «Ιλαρίων Σιναΐτης ο Κρης (1765;-1838) και αι δύο επιστολαί του περί της μεταφράσεως των Αγίων Γραφών» *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών* 20, 225-310.

στην διασκευή και μεταμόρφωση της άμορφης καταγραφής σε «νομικό» θα πρέπει να ήταν αποφασιστική. Να πως περιγράφεται στην επίκριση, τόσο η εντολή «... και να επέλθῃ περιεργότερον την ρηθείσαν νομικὴν επιτομήν, και όπου μεν εἶναι τι κακόφραστον, να το μεταποιήσῃ εἰς το ευφραδές, όπου δε άτακτον, εἰς το εύτακτον, και εν συντόμῳ, όπου δια την φράσιν ἢ ανωμαλίαν ἢ έλλειψιν ἢ θελεν εἶναι τι δυσνόητον, να το διασαφήσῃ, μεταρρυθμίζων και το ύφος και την τάξιν, και αναπληρών την έννοιαν δια των αναγκαίων επεξηγήσεων και σημειώσεων, και της συντεινούσης των ελλείψεων προσθήκης ...» όσο και η υλοποίηση «... και διέθετο, ανεκάθηρεν, εσημείωσεν, εσχολίασε και όσον ἦν επ' αὐτώ, εφρόντισε δια την σαφήνειαν αὐτών, και ενδεχομένην καλλιέργειαν, ου μην αλλά και μη πάντα πιστεύων τη ιδία κρίσει, μετεπέμπετο ενίοτε κατ' επιταγήν της εκλαμπρότητος του, και τους ενδημούντας εν Κωνσταντινουπόλει προεστώτας των Ναξίων, και επηρώτα αὐτούς, εν οἷς ηπόρει των εθίμων, και ούτω δι' όλου φυλάξας αμεταποίητα τα τοπικά νόμιμα έθιμα, διαρρυθμίσας και βελτιώσας και διασαφήσας αὐτά, και εἰς ἦν νυν ορώνται τάξιν διαθέμενος...». Αν και ο Κατσουρός (Ναξιακόν Αρχεῖον 1947, 1-4) διαπιστώνει, με βάση σύγκριση διατάξεων του νομικοῦ με δικαιοπραξίες της περιόδου αὐτῆς, ότι ο Ιλαρίων δεν προχώρησε σε «χειρουργικές» επεμβάσεις στο κείμενο που του εστάλη από τὸν Μουρούζη, είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι οι Ναξιώτες προεστοί κατέγραψαν ορισμούς περί του τι εἶναι νόμος, κριτήριο κλπ. Η παρέμβαση του Ιλαρίωνα ἐγκτεται στο σημείο ακριβώς αὐτό. Επίσης, δεν μπορεί να θεωρηθεῖ τυχαίό το γεγονός ότι ορισμένες διατάξεις γενικού χαρακτήρα απηχούν ἢ επαναλαμβάνουν διατάξεις από τα Βασιλικά ἢ την Εξάβιβλο. (π.χ. ΚώδΝάξ α = Εξάβ. 1.α.16, ΚώδΝάξ ιζ = ΝομΘεοφίλου 46.54, ΚώδΝάξ ιη = Β. 2.3.29, ΚώδΝάξ ιθ = Β. 2.3.10, ΚώδΝάξ κα = Β. 2.3.162, ΚώδΝάξ κβ = ΝομΘεοφίλου 46.76 & 112)

Γ. Οι άνθρωποι. Οι «κωδικοποιητικές» απόπειρες αναλαμβάνονται και υλοποιούνται από τους «επιτρόπους και τους προεστούς» των νησιωτικών κοινοτήτων. Στη Σύρο, τα «καπίτουλα» υπογράφονται από τους προεστούς και τους κατοίκους. Στη Σαντορίνη η επιτομή των κανόνων υπογράφεται από τους προεστούς των διαφόρων χωριών του νησιού. Στη Νάξο, η συλλογή είχε γίνει από τους προεστούς, οι οποίοι και την παρέδωσαν στον μοναχό Ιλαρίωνα για να την συντάξει στο κυρίαρχο γλωσσικό ιδίωμα της περιόδου, ενώ κάτοικοι του νησιού υπέγραψαν τη σχετική συλλογή.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων ως κίνητρο και αιτία κατάρτισης της συλλογής προβάλλεται η ασφάλεια δικαίου. Η ασφάλεια δικαίου σηματοδοτεί όχι μόνο την βεβαιότητα για την ύπαρξη και το περιεχόμενο ενός κανόνα δικαίου αλλά και την παρεπόμενη συνεπή ρύθμιση των εννό-
των

μων σχέσεων στο μέλλον με στόχο την αποφυγή φιλονικιών και διαμαχών. Μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού ήταν η καταγραφή των κανόνων από τη μνήμη των παλαιότερων.

Δ. Δομή των επιτομών. Η δομή των εξεταζόμενων κειμένων διαφέρει σε σημαντικό βαθμό. Οι επιτομές της Σύρου, όπως και της Φολεγάνδρου (1808), είναι συντομότες και αφορούν συνήθως τη ρύθμιση ενός ζητήματος (βλ. ρυθμίσεις ετών 1761, 1763, 1812) ή στην πιο πρώιμη απ' αυτές 6 θεμάτων, εμπραγμάτου, δικονομικού δικαίου καθώς και των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων.

Η «πρόχειρος επιτομή» των εθίμων της Θήρας (1797) διαιρείται σε 11 κεφάλαια. Η σειρά των κεφαλαίων δεν ακολουθεί κανένα γνωστό μοντέλο. Ξεκινά με ρυθμίσεις περί αγοραπωλησίας, συνεχίζει με κληρονομίες, δωρεές, προικοσύμφωνα και διαθήκες, για να περάσει κατόπιν στις ρυθμίσεις γενικού χαρακτήρα για την παραγραφή δικαιωμάτων, την ανταλλαγή, τον ορισμό ορίων, χρέη, ενέχυρα και να κλείσει με διάταξη περί εμπορίας. Η επιτομή διαθέτει μια ιδιαίτερη δομή, όπου προτάσσονται οι ρυθμίσεις σχετικά με τους διάφορους τρόπους διάθεσης των περιουσιακών στοιχείων και ακολουθούν ρυθμίσεις συμβατικής ευθύνης και εξασφάλισης απαιτήσεων και ρυθμίσεις για την εμπορική δραστηριότητα. Αυτή η καθαρά εμπειρική οργάνωση της επιτομής εξηγείται από το γεγονός ότι διαφορές περιουσιακού χαρακτήρα εμφανίζονται με υψηλότερη συχνότητα, σε σύγκριση με διαφορές ενόχλης ή εμπορικής φύσης. Η ερμηνεία αυτή συνάδει και με τον όγκο και περιεχόμενο των δημοσιευμένων δικαιοπρακτικών εγγράφων, τα οποία αφορούν, κατά κύριο λόγο, εμπράγματα δικαιώματα.

Η επιτομή των εθίμων της Νάξου προσομοιάζει, περισσότερο απ' όλες τις συλλογές, στη δομή σύγχρονου κώδικα. Σημείο εκκίνησης είναι ο ορισμός βασικών εννοιών, όπως νόμος, κριτής, κριτήριο. Κατόπιν περνά στις προϋποθέσεις άσκησης αγωγής, στην αγοραπωλησία, στην ανταλλαγή, δωρεά, εμβατίκια, συμβιβασμό και αιρετοκρισία, ζητήματα εμπραγμάτου δικαίου, δάνεια και ομολογίες, προικοσύμφωνα, γεροντομοίρι, διαθήκη και κωδίκελλος.

Επιστρέφοντας στα ερωτήματα που παρουσιάστηκαν στην αρχή, πρέπει να παρατηρηθούν τα εξής: I) Από τα κείμενα που εξετάστηκαν δεν προκύπτει ορισμός του τι είναι κώδικας. Ενδιαφέρουσα όμως είναι η παρατήρηση του Ιλαρίωνος στο επίμετρο της επιτομής της Νάξου για τα χαρακτηριστικά στοιχεία μιας κωδικοποιητικής προσπάθειας. «Η μὲν τελεία συμπλήρωσις και πολιτική αρμονία ενός συγκεκροτημένου νομικού δείται τελειοτέρας και θεωρητικοτέρας επεξεργασίας, και πλείονος χρονικής παρατηρήσεως.». Ο Ιλαρίων επισημαίνει δύο στοιχεία που χαρακτη-

ρίζουν την κωδικοποίηση, θεωρητική επεξεργασία (ίσως εννοεί ταξινόμηση κατά κλάδους δικαίου) και παρατήρηση σε βάθος χρόνου. II) Ο όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις συλλογές είναι νομικό ή επιτομή και όχι «κώδικας»¹¹. III) Όσον αφορά, τώρα, τα κριτήρια αφαίρεσης, γενικότητας και εξαντλητικότητας, οι επιτομές ενώ είναι γενικές με την έννοια ότι καλύπτουν όλη την επικράτεια των νησιών, δεν φθάνουν στα επίπεδα αφαίρεσης και εξαντλητικότητας που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κωδικοποιήσεις. Δύο από τα συμπιλήματα απευθύνονται σε ελληνόφωνους αξιωματούχους του Σουλτάνου, μία δε κυνική ερμηνεία θα μπορούσε να δεί σε αυτές την παραγωγή ενός νομικού «τυφλοσούρτη» που θα χρησιμοποιούνταν από τον εκάστοτε ΔτΣ στην εκδίκαση των διαφορών που αναφύονταν. Οι καταγραφές των εθιμικών κανόνων απευθύνονται σε κάθε δικαιοδοτικό όργανο, αλλά κυρίως στους προεστούς, οι οποίοι με την εφαρμογή τους θα εξασφαλίσουν την αρμονία στο εσωτερικό των κοινοτήτων. IV) Αναφορικά με το ζήτημα της καταγωγής των συμπιληματικών προσπαθειών πρέπει να επισημάνουμε τα ακόλουθα: Η «κωδικοποιητική» λειτουργία υλοποιείται από τους προεστούς. Ο ρόλος της γραφής είναι κεφαλαιώδης, σε μερικές περιπτώσεις, ρητά αναφέρεται ότι οι διατάξεις ήταν άγραφες και το γεγονός αυτό οδηγούσε σε φιλονικίες. Ιδιαίτερα σημαντική η εξάρτηση από τους γεροντότερους ως «αποθήκη» της συλλογικής μνήμης, για την επιβεβαίωση ισχυόντων κανόνων. Δεν υπάρχουν στοιχεία για το εάν οι κάτοικοι των Κυκλάδων και ποιοι γνώριζαν τις καταγραφές και κωδικοποιήσεις που συνέβαιναν σε κοντινά νησιά ή μακρινά μέρη. Τουλάχιστον, όμως, στην περίπτωση της Νάξου, ο Ιλαρίων θα πρέπει να είχε γνώση των κωδικοποιητικών εμπειριών της Γαλλίας¹². V) Η συμβολή των αντιπροσώπων της κεντρικής εξουσίας στο όλο εγχείρημα είναι κεφαλαιώδης, μια και με δική τους πρωτοβουλία συντάσσονται οι επιτομές και τα νομικά. Αντιθέτως, δεν υπάρχει μνεία δικαστικής εξουσίας, γιατί οι λειτουργοί της ταυτίζονται με τους προεστούς. VI) Τέλος, η καταγραφή των εθιμικών νομικών συστημάτων σε νέα δεδομένα και ανάγκες, όπως αποδεικνύει η καταγραφή του νέου κανόνα για την άσκηση του δικαιώματος προτίμησης στη Σύρο το 1812.

11. Τον όρο «κώδιξ» τον εντόπισα, μετά από πρόχειρη έρευνα, α) σ' ένα συνταγμάτιο του 1799 από την Κύθνο, με το οποίο ρυθμίζονται οι σχέσεις ιερέων και πιστών, β) στους νόμους του πριγκηπάτου της Μολδαβίας το 1816-17, και γ) πολύ αργότερα το 1861 στον οργανισμό της κοινότητας των Χίων.

12. Για την υποδοχή των ειδήσεων σχετικά με τη Γαλλική επανάσταση, βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος (1989) *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*. Αθήνα.

Ε. Η νομική αποτίμηση. Το υλικό που παρουσιάσθηκε δεν μπορεί να θεωρηθεί αβασάνιστα ως κωδικοποίηση. Αν και διατηρώ κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με την ύπαρξη κάποιας εξελικτικής πορείας, έχω την εντύπωση ότι υπάρχουν διαβαθμίσεις κωδικοποιητικής συμπεριφοράς. Οι καταγραφές της Σύρου, της Λέρου, της Πάτμου, της Φολεγάνδρου και η «ταρίφα» της Μυκόνου είναι κοντά στο βαθμό μηδέν της συνειδητής κωδικοποιητικής απόπειρας. Αποτελούν απλά καταγραφές εθιμικών κανόνων (και των τροποποιήσεων τους) σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια. Δεν υπάρχει προσπάθεια συστηματοποίησης του υλικού ή πολύ περισσότερο εξαντλητικής ρύθμισης. Τα πρώτα βήματα προς την κωδικοποίηση ως συνειδητής απόπειρας οργάνωσης των δικαιοϋκών κανόνων γίνονται ουσιαστικά με τις επιτομές της Σαντορίνης και της Νάξου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

